

De verloren zege van een *lingua franca*

Het Frans aan de vooravond van de negentiende eeuw

GUY ROORYCK

A lingua franca's lost victory. The French language at the dawn of the nineteenth-century

The privileged position of French in the nineteenth century is the result of a long process. An early administrative centralization, the tight norms and standardization of the language, which gradually assumes the position formerly held by Latin, the use of French in diplomacy, at European courts, but also the oppression and expulsion of Protestants after the revocation of the Edict of Nantes (1685) and the impact of the French Revolution are all elements that were partly responsible for the acceptance of French as the European *lingua franca*. By discussing the particular case of two well-known works of the Enlightenment, this contribution will explore how French could only achieve its status of transnational language of culture thanks to the dynamic interaction between cultures. The publication history of Locke's *Essay concerning human understanding* and La Mettrie's *L'homme machine* reveals how the Netherlands played a pivotal role in the cultural and historical exchange between England and France. Both works emerge from the dynamics yielded by a collective European cultural model, which went through a profound metamorphosis on the eve of the nineteenth century. In that respect, the *lingua franca* status of French is undoubtedly a case of "histoire croisée": it reflected and expressed a context of ideas that was itself created by the intersection of European tongues and cultures. Shaping and communicating secularized patterns of thought and universalist values thanks to this dense European network, French retained its position of cultural idiom until the first decades of the twentieth century. Then new norms and values steadily gain the upper hand, echoing other models of civilization.

Aan de vooravond van de negentiende eeuw lijkt het Frans aan alle voorwaarden te voldoen om zijn invloed als *lingua franca* over heel Europa te blijven uitoefenen. Ook na de nederlaag in Waterloo is Frankrijk nog altijd een politieke grootmacht die militair wordt gevreesd en die op economisch vlak gedurende de hele negentiende eeuw zijn rijkdom zal zien groeien door een machtig koloniaal imperium uit te bouwen. Het land beschikt ook, om in het in de termen van Bourdieu uit te drukken, over een bijzonder imposant 'cultureel kapitaal'. In heel Europa dwepen intellectuelen en sociaalvoelende denkers met de idealen van de Franse Revolutie en de verklaring van de rechten van de mens. En toch is de invloed van de Franse taal na 1800 over haar hoogtepunt heen:

ze zal tot ver in de twintigste eeuw licht uitstralen, maar als een al gestorven ster. Deze bijdrage wil kort de opmars en de langzame neergang schetsen van een taal die, zoals elke *lingua franca*, niet louter een neutraal medium was om te communiceren over de grenzen en de cultuurverschillen heen, maar die ook een hele reeks vaak ideologisch getinte waarden in haar kielzog meesleepte. De confrontatie van het Frans met andere talen en culturen zorgde wel voor dynamische wisselwerkingen en wederzijdse invloeden. Een *lingua franca* is per definitie een transnationaal verschijnsel dat zich ontwikkelt op het kruispunt tussen culturen. De manier waarop beschavingen in aanraking komen met elkaar (in een vreedzame context of integendeel in een conflictsituatie) en elkaar beïnvloeden kan daarom best worden beschreven in het kader van wat Michaël Werner en Bénédicte Zimmermann een 'histoire croisée' noemen.¹ Oorspronkelijke ideeën en begrippen van de ene cultuur worden niet zo maar vertaald of overgenomen in de andere, maar worden ingebed in bestaande beschavingen. Het Frans als *lingua franca* werd gevoed door andere culturen en verweven in acculturatieprocessen waaruit het nieuwe impulsen puurde.

Concurreren met het Latijn

Eerder en vooral systematischer dan andere Europese cultuurtalen werd het Frans gesteund door staatsinterventionisme. De monarchie, later afgelost door de onverbiddelijke kopstukken van de Revolutie, zag in de taal een doeltreffend machtsinstrument om lokale vrijheden en feodale heerschappijen te bedwingen ten gunste van een centraal politiek bestel. Als Frans I in 1539 de ordonnantie van Villers-Cotterêts ondertekent, gaat het er ogenschijnlijk om het Latijn te vervangen door een eenvormige en klare juridische taal die door al zijn onderdanen wordt begrepen. Het Frans krijgt als het ware een officiële status in het hele koninkrijk. De taal uit het *Île de France* en van het hof wordt voortaan de enige administratieve taal, maar dat gaat dan vooral ten koste van andere regionale idiomaten die worden geweerd, ondanks het protest van lokale parlementen.² Het Latijn boet trouwens niet meteen overal aan invloed in: het is en blijft de taal van het geloof en van de kennis. Beide domeinen vielen aanvankelijk onder de bevoegdheid van de clerus die in kerk en onderwijs de taal van Rome hanteerde. De eerste humanisten, gefascineerd door de periodes van hoogbloei uit de Oudheid, zullen het Latijn ontdoen van middeleeuwse invloeden en zo definitief zijn lot als dode taal bezegelen.

Klassieke modellen zijn in die periode vruchtbare inspiratiebronnen, maar er wordt ook gezocht naar een eigen origineel en krachtig levend medium dat eigentijdse emoties kan uitdrukken en nieuwe kennis kan ontsluiten. Begin

¹ Zie onder andere M. Werner en B. Zimmermann, 'Penser l'histoire croisée: entre empirie et réflexivité', *Annales. Économies, sociétés, civilisations* 58 (2003) 1, 7-36.

² Zie onder andere Claude Hagège, *Le français, histoire d'un combat* (Parijs 1996) 52 of Alain Rey, Frédéric Duval en Gilles Siouffi, *Mille ans de langue française* (Parijs 2007-2011) I, 365-367.

veertiende eeuw zinspeelde Dante reeds in zijn *Convivio* op een ‘nieuw licht, een nieuwe zon die zal opstaan daar waar de oude ondergaat en die zal schijnen voor hen die in de duisternis zijn omdat de oude zon niet voor hen schijnt’.³ Hij verwijst aldus naar de noodzaak om te boetseren wat Auerbach een ‘Hochsprache’ noemde, een taal die het Latijn kan vervangen ten behoeve van een nieuw publiek dat nood heeft aan een eigentijds cultureel uitdrukkingsmiddel.⁴ Met zijn *Défense et illustration de la langue française* (1549) treedt Joachim Du Bellay in de voetsporen van zijn Italiaanse voorgangers. Pascale Casanova beschouwt dat werk als de basis van een authentieke revolutie die ‘het monopolie van het Latijn in de Letteren’ in vraag stelt door de cultuurtaal bij uitstek te beconcurreren in de poëtica.⁵

Het Frans is meteen een geduchte speler in Europa omdat het, anders dan het Italiaans, kan steunen op een bijzonder doeltreffend bondgenootschap tussen de koning en de humanisten. Beiden willen over een modern instrument beschikken, de koning om zijn macht en roem te verstevigen en in binnen- en buitenland te verspreiden, de humanisten om kennis en kunst in een eigentijds medium te ontsluiten. Zoals Casanova aantoonde, zal het Latijn teruggedrongen worden tot de kerk, terwijl het in protestantse landen nog een hele tijd de wetenschapstaal bij uitstek bleef. De Franse monarchie, die haar sterkte onder meer dankte aan de verbondenheid met het katholicisme, had met de kerk een dubbelzinnige verhouding als gevolg van mogelijke roomse inmenging. Frankrijk wantrouwde steeds de invloed van de curie en voer in godsdienstige aangelegenheden een eigen Gallicaanse koers. Het Frans palmde gestaag het terrein in van de studie en de filosofie en duwde het Latijn, de taal van de roomse kerk, in de exclusieve hoek van de liturgie en de theologie. In protestantse landen daarentegen had Rome elke vorm van autoriteit verloren, waardoor de religie on dubbelzinnig aan autonomie won: de Bijbel werd er in de taal van de inwoners vertaald en in tempels weerklonken gebeden en psalmen in de volkstaal. Het Latijn, bevrijd van haar roomse last, kon er verder ongemoeid floreren in de domeinen van wetenschap en kennis. ‘Vandaar dat het Latijn in Engeland nog heel lang van haar literaire en culturele prestige zal genieten’concludeert Casanova.⁶ Dit verklaart misschien waarom Descartes zijn *Discours de la méthode* (1637) in het Frans schrijft, terwijl Newton vijftig jaar later zijn revolutionaire natuurkundige bevindingen inderdaad nog altijd in het Latijn wereldkundig maakt.

Taal werd hoe dan ook een discussieonderwerp in Parijse salons, evenals in tal van lokale academies en geleerde sociëteiten. Taaltheoretici als Malherbe (1555-1628) en later Vaugelas (1585-1650) hameren op het gebruik – *l’usage* – als maatstaf, maar hanteren vooral klaarheid en eenduidigheid als rationele criteria. Het Frans ondergaat een soort vermageringskuur: taalgeleerden en sa-

3 Dante, *Il convivio* (Milano Rizzoli 1993) I, 13 (eigen vertaling).

4 Erich Auerbach, *Literatursprache und Publikum in der lateinischen Spätantike und im Mittelalter* (Bern 1958).

5 Pascale Casanova, *La République des Lettres* (Parijs 1999) 70-72.

6 Idem, 108 (eigen vertaling).

longangers geven boven de weelderigheid, die bijvoorbeeld nog aanwezig was in de zinsbouw en het lexicon van Rabelais, de voorkeur aan een uitgezuiverde, meer ingehouden taal met bedekte toespelingen.⁷ Als hij in 1635 de *Académie française* sticht, heeft ook Richelieu heel expliciet de bedoeling de taal te standaardiseren en te onderwerpen aan eenduidige principes: 'De voornaamste functie van de Académie bestaat erin, met de nodige zorg en vlijt, precieze regels te schenken aan onze taal, die zuiver gemaakt moet worden en expressief, zodat ze uitdrukking kan geven aan de wetenschappen en de kunsten'.⁸ Eerder dan in andere Europese talen worden grammaticale regels vastgelegd en bepaalt de Académie een uniforme spelling terwijl ze het lexicon in haar woordenboek nauwkeurig weet te omschrijven. De expansiedrang van Lodewijk XIV uitte zich later niet alleen in het veroveren van territoria, maar ook in de wil om van het Frans een universele taal te maken, het Latijn van de Moderne tijd. Zelf ziet de koning zich als de waardige opvolger van keizer Augustus, als beschermheer van kunst en wetenschap. Het hof van Versailles wordt een toonbeeld van goede smaak en machtsvertoon en een Europese vorst die zichzelf enigszins *au sérieux* neemt, wil dat model evenaren. De kosmopolitische aristocratie bootst eveneens de stijl en de kunst na zoals die worden beoefend in Franse salons en aan het hof, waar etiquette en beleefdheidsregels de toon voeren.

Die aristocratie is ook aanwezig op het Europese slagveld, zeker waar achteraf onderhandeld moet worden. Gedurende de hele zeventiende eeuw blijft het Latijn, waaraan vooral de gezanten van het Heilige Roomse Rijk gehecht waren, de taal van alle vredestraktaten.⁹ Merkwaardig genoeg komt daar verandering in wanneer de militaire ster van Frankrijk gaat tanen. Na de lange en uitputtende Spaanse successieoorlog heeft Frankrijk heel wat nederlagen moeten slikken en is het land financieel en militair totaal afgemat. In het Duitse Rastatt wordt onderhandeld tussen de Franse maarschalk de Villars, die geen Latijn kende, en de Franstalige Eugenius van Savoie, die de Oostenrijkse belangen verdedigde. Het verdrag van 1714 werd dus in het Frans geredigeerd, met de heel expliciete clausule dat dit in geen geval als een precedent mocht worden geïnterpreteerd.¹⁰ Dat neemt niet weg dat de Europese diplomatie voortaan wel

7 Heinz Wismann heeft het in dat verband over een cultuurkenmerk dat inherent is aan de Franse taal. Terwijl volgens hem het Duits bijvoorbeeld een heel expliciete taal is, ontplooit het Frans een betekenisnetwerk dat steunt op bedekte toespelingen en polyfonie. Hij ziet er de invloed in van een 'hofsamenleving' (Elias) waar de hovelingen op hun woorden moeten letten en dus het impliciete verkiezen boven het expliciete. Cf. Heinz Wismann, *Penser entre les langues* (Parijs 2012) 79-82 en Norbert Elias, *Die höfische Gesellschaft* (Neuwied/Berlijn 1969).

8 Artikel 24 van de statuten van de Académie Française (eigen vertaling): 'La principale fonction de l'Académie sera de travailler, avec tout le soin et la diligence possibles, à donner des règles certaines à notre langue et à la rendre pure, éloquente et capable de traiter les arts et les sciences'.

9 In zijn vaak vertaald en herhaaldelijk gepubliceerd traktaat over de kunst van het onderhandelen, zegt François de Callières (1645-1717) in 1716 nog dat Franse diplomaten eigenlijk 'Duits, Italiaans en Spaans' horen te kennen en dat het beschamend zou zijn het Latijn niet te begrijpen, 'cette langue étant la langue commune de toutes les nations chrétiennes'. François de Callières, *De la manière de négocier avec les souverains* (Amsterdam 1716) 62-63.

10 Zie François Pitti-Ferrandi, 'Le français, langue diplomatique' (1991), URL: http://www.amopa.asso/francophonie_def12.htm (gedeponieerd 2 januari 2012)

degelijk het Frans blijft hanteren tijdens internationale onderhandelingen, met telkens de uitdrukkelijke mededeling dat dit gebruik uitzonderlijk is. In het verdrag van Parijs in 1763 wordt de uitzonderingsclausule niet meer vermeld. Paradoxaal bezegelt dat verdrag de internationale suprematie van Engeland: na de zevenjarige oorlog tegen de Britten, moet Frankrijk zijn Canadese gebieden en zijn Indische factorijen aan Engeland overleveren. Toch is in de tweede helft van de achttiende eeuw het Frans ontegenzeggelijk de lingua franca van Europa; het is de taal van de diplomatie, van de aristocratie, van de leermeesters in de betere kringen; haar invloed breidt zich nog uit via de Verlichting, en in Berlijn en Sint-Petersburg worden de verslagen van de Academies in het Frans gesteld.

Censuur en verbanning

De Franse koning was nochtans ook een perfide bondgenoot van de taal die hij promootte. Hij steunde weliswaar de letteren en de kunsten, moedigde de literaire ontvoogding aan van een taal die het Latijn naar de kroon stak en zijn heldendaden bezong, maar hij liet niet na die hoge vlucht te fnuiken als de taal het vehikel dreigde te worden van contestatie en al te vergaande vernieuwing. Parlementen, kerkraden, universiteiten, rechtbanken en koninklijke ambtenaren overtroefden elkaar en hun optreden was soms tegenstrijdig, maar allen waakten onverbiddelijk over de onuitgesproken of expliciete principes die de gevestigde orde veilig stelden. Ze konden privileges weigeren, auteurs verbannen of gevangen zetten, publicaties verbieden, censureren of boeken publiekelijk verbranden. Dit op het eerste gezicht bijzonder dwingende censuurapparaat zou eigenaardig genoeg de internationale invloed van het Frans ondersteunen. Want naast het feit dat Descartes in het Frans schreef en Newton in het Latijn is er nog een merkwaardig verschil: Descartes moest de koninklijke censuur ontvluchten en publiceerde zijn werk in Leiden, terwijl Newton, gelauwerd en geprezen, zijn *opus magnum* onbekommerd in Londen liet verschijnen. In het verspreiden van de Franse taal speelden afstoting, onverdraagzaamheid, verbanning en censuur paradoxaal genoeg een even grote rol als de steun en aanmoediging van de overheid. Ver weg van de oevers van de Seine zal het Frans met andere talen in contact komen en verrijkt worden dankzij wederzijdse transfers die geleid hebben tot een gemeenschappelijk cultureel erfgoed dat op Europees niveau zijn hoogtepunt tijdens de Verlichting zal bereiken.

Frankrijk was en bleef immers een katholiek land met mentale structuren die berustten op het intiem samengaan van geloof en kennis. Op deze 'doxa' steunde de orde van wat men later het 'Ancien Régime' zou noemen.¹¹ Die algemeen heersende legitimiteit die men doorgaans blind aanvaardde werd echter door

11 Voor Bourdieu is de 'doxa' een akritische instemming met algemeen aanvaarde en vooronderstelde cognitieve principes die vanzelfsprekend lijken. Zie onder andere *Questions de sociologie* (Parijs 1980) 83.

bepaalde aspecten van het humanisme en door nieuwe vormen van rationalisme in gevaar gebracht. En Descartes, die een open conflict tot elke prijs wilde vermijden, was zich daar ten zeerste van bewust. Eind november 1633 schreef hij uit Deventer aan zijn vriend, de wiskundige en geestelijke Marin Mersenne een bekende brief, waarin hij zijn ongerustheid uitte over de veroordeling van Galileo en waarin hij bovendien verklaarde af te zien van de publicatie van zijn *Traité du monde* omdat hij nooit iets wilde laten verschijnen dat door de Kerk zou kunnen worden afgekeurd.¹² In het zesde en laatste deel van zijn *Discours de la méthode* (1637) overwint hij zijn aarzelingen en duidt hij op de rol van het Frans in het ontsluiten van kennis die zo breed mogelijk dient te worden verspreid: 'Dat ik in het Frans schrijf, wat de taal van mijn land is, liever dan in het Latijn, de taal mijner leermeesters, is omdat ik hoop, dat zij, die zich van niet meer dan hun natuurlijke rede bedienen beter over mijn opvattingen zullen kunnen oordelen, dan zij die slechts geloven aan de boeken uit de Oudheid'.¹³ Terwijl de twee jaar eerder gestichte Académie het verbond sloot tussen koning en geletterden, moet Descartes de vluchtwegen van de verbanning kiezen om ongemoeid zijn ideeën te publiceren, omdat ze de gevestigde orde in het gedrang brachten. Heel wat geleerden vormden via briefwisselingen en clandestiene publicaties een circuit dat gedurende de zeventiende eeuw vorm gaf aan een Europese Republiek der Letteren. Door Frankrijk te verlaten werd het Frans verrijkt en beïnvloed door andere culturen en verhief het zich tot een doeltreffend instrument dat een doorslaggevende rol zou spelen in de polyfone constructie die Paul Hazard eertijds de 'crisis in het Europese denken' heeft genoemd.¹⁴ De meerkoppige censuur in Frankrijk zorgde ervoor dat een veelheid aan Franse publicaties het licht zag in meer tolerante landen, zoals Engeland, dat de zogenaamde voorafgaande censuur afschafte met de *Copyright Act* in 1709, of zoals de protestantse Nederlanden, waar zich tal van boekverkopers en drukkers vestigden. Steden als Neuchâtel, Bouillon of Luik werden draaischijven voor nadrukken of *contrefaçons*.

Een andere factor zou de taalkundige en culturele vermenging nog doen toenemen in Europa na 1685. Lodewijk XIV trok toen het edict van Nantes in, dat minimale rechten had geschonken aan de hugenoten. Het gevolg was de zogenaamde *Refuge*: men schat dat meer dan tweehonderdduizend gereformeerden, die vaak een sociale en economische bovenklasse vormden, de grens overstaken om politiek gematigde oorden op te zoeken. Frankrijk verloor een financiële en intellectuele elite, maar de komst van duizenden vluchtelingen zou op vele plaatsen voor duurzame culturele uitwisselingen zorgen. In hetzelfde jaar van de 'révocation de l'édit de Nantes' zou de keurvorst van Brandenburg met zijn *Edikt von Potsdam* meer dan dertigduizend Franse hugenoten aantrekken

12 René Descartes, 'Lettre à Mersenne', in: *Œuvres et Lettres* (Parijs 1953) 948: '... je ne voudrais pour rien au monde qu'il sortît de moi un discours, où il se trouvât le moindre mot qui fût désapprouvé de l'Eglise'.

13 René Descartes, *Vertoog over de methode*, vertaling Helena C. Pos (Amsterdam 1937) 177.

14 Paul Hazard, *La Crise de la conscience européenne* (Parijs 1935).

die een duurzame invloed zouden hebben op gewoontes en zeden in sommige delen van het latere Duitsland.¹⁵ Ook in Londen¹⁶ spoelen protestantse vluchtelingen aan, en tot in Zuid-Afrika,¹⁷ maar het is vooral de niet zo ver gelegen Hollandse republiek die, mede door haar reputatie van religieuze gematigdheid en verdraagzaamheid, duizenden Franse gereformeerden aantrekt. In minder dan een paar decennia vormt Holland zich om tot de publicatieplek bij uitstek voor Franstalige periodieken.¹⁸

Empirisme in Franse vertaling

Het Frans fungeerde bovendien als doorgeefluik van de nieuwe Engelse ideeën.¹⁹ Voltaire, die zelf tussen 1726 en 1729 in Engeland verbleef en een fervente bewonderaar was van de Engelse zeden en het politieke bestel, zou de opvattingen en ontdekkingen van Locke en Newton ondermeer in zijn *Lettres philosophiques* (1734) uitvoerig uiteenzetten en in Europa verspreiden.²⁰ Hij vulgariseerde Newtons bevindingen in zijn *Eléments de la philosophie de Newton*, terwijl zijn minnares, Emilie du Châtelet, voor de Franse vertaling zorgde van de *Principia mathematica*. De manier waarop de empirische ideeën van Locke ingang vonden is nog complexer en illustreert de rol van de Hollandse republiek in de culturele uitwisselingen tussen Engeland en het vasteland. John Locke reisde een tijd in Europa en frequenteerde de remonstranten in Amsterdam, waar hij in november 1685 Jean Le Clerc leerde kennen. Le Clerc (1657-1736) was de telg van een Franse familie uit de streek van Beauvais die in het begin van de zeventiende eeuw om godsdienstige redenen naar Genève was gevlucht. Hij studeerde theologie, leefde een tijd in Londen en vestigde zich uiteindelijk in Amsterdam. Door zijn goede contacten met Engeland en

15 De mate waarin de 'kolonies' van Franse hugenoten werden geïntegreerd in de Duitse samenleving en zelf ook Duits begonnen te leren (de zogenaamde *Sprachwechsel*) varieert van regio tot regio. Zie Marie-Carla Milléquant, *Das Französische in einigen hessischen Hugenottenkolonien in sprach- und kulturhistorischer Sicht* (Frankfurt 1969). In 2005 organiseerde het Deutsches Historisches Museum van Berlijn een bijzonder volledige tentoonstelling gewijd aan de Franse hugenoten in Duitsland. De essays in de rijke catalogus bevatten gedocumenteerde informatie over acculturatie en wederzijdse beïnvloeding. Cf. Sabine Beneke, Dörte Döhl en Arnulf Siebenecker (red.), *Zuwanderungsland Deutschland. Die Hugenotten* (Berlijn 2005).

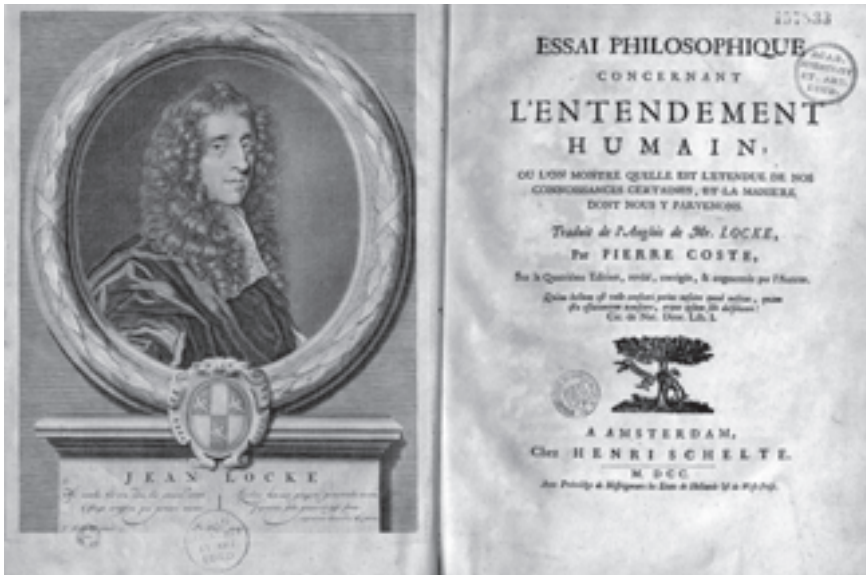
16 Robin D. Gwynn bestudeerde de invloed en assimilatie van Franse protestanten in de Engelse samenleving in *Huguenot Heritage. The History and Contributions of the Huguenots in Britain* (Brignton 2001).

17 Zie Bernard Lugan, *Ces Français qui ont fait l'Afrique du Sud* (Parijs 1996).

18 Jonathan Israël, *Radical Enlightenment* (Oxford 2001) 145: '[...] no other country came near competing with the impressive output of French-language journals in the Netherlands'. Israël geeft in zijn werk over de 'radicale' Verlichting goed gedocumenteerde achtergrondinformatie over de wereld van drukkers en over de verspreiding van *learned journals*.

19 Hazard, *Crise de la conscience européenne* I, 15, wijst op het rechtstreekse verband tussen het herroepen van het Edict van Nantes en de aanwezigheid van tal van Franse bemiddelaars in Engeland die zorgden voor de verspreiding en de expansie van het Engelse gedachtegoed op het vasteland.

20 Voltaire gebruikt Engeland om kritiek te uiten op het achtergebleven Frankrijk. Hij schreef een deel van dit werk oorspronkelijk in het Engels (*Letters concerning the English Nation*).

Afb. 1 John Locke, Eerste druk van de Franse versie van *Essay concerning Human Understanding* in de vertaling van de hugenoot Pierre Coste, Amsterdam, 1700.

zijn kennis van het Engels zouden de periodieken waarvan hij hoofdredacteur werd²¹ een uitzonderlijke rol spelen in het culturele verkeer tussen de Britse eilanden en het continent. Locke werkte aan zijn *Essay* en was al met een aantal schetsen klaar (de zogenaamde *drafts*) toen hij Le Clerc ontmoette. Hij gaf hem een samenvatting, die Le Clerc meteen in het Frans vertaalde. Die vertaling publiceerde hij in januari 1688 in zijn *Bibliothèque universelle* onder de titel *Extrait d'un livre anglais qui n'est pas encore publié, intitulé 'Essai philosophique concernant l'entendement, où l'on montre quelle est l'étendue de nos connoissances certaines, & la manière dont nous y parvenons' communiqué par Monsieur Locke.*

Het is via die Franse versie dat het publiek van geleterden en geleerden in Europa voor het eerst kennis neemt van de empirische theorieën van Locke. Le Clerc heeft het in zijn conclusie over de terminologische moeilijkheden en over het gemak waarmee het Engels neologismen construeert. Wanneer in 1690 uiteindelijk Lockes *Essay concerning human understanding* verschijnt, geeft Le Clerc in zijn *Bibliothèque* een vertaling van het Eerste Boek. Maar ook de publicatie van een complete Franse versie kon niet achterblijven. Die verscheen voor het eerst in 1700 en werd gerealiseerd door Pierre Coste, met wie Le Clerc

²¹ *Bibliothèque Universelle et Historique* (1686-1693), *Bibliothèque Choisie* (1703-1713), *Bibliothèque Ancien et Moderne* (1714-1727). Over de rol van zijn eerste publicatie zie Hans Bots, *De 'Bibliothèque universelle et historique' (1686-1693): een periodiek als trefpunt van geleterd Europa* (Amsterdam 1981).

bevriend was. Coste (1668-1747) had zijn geboortestad Uzès verlaten om in Genève te studeren en had zich na de *Révocation* definitief in Amsterdam gevestigd. Hij zou Lockes vaste vertaler worden en werd een bekend uitgever.²² In een korte kennisgeving die hij richt tot de drukker spreekt Locke lovende woorden over zijn vertaler wiens werk hij op de voet kon volgen, – beide heren hadden een tijd onderdak gevonden bij Lady Masham. De vertaling werd regelmatig bijgewerkt en kende verschillende uitgaven. De kritische noten en lexicale opmerkingen van Coste dragen duidelijk de sporen van discussies met Locke. De Franse tekst kende een enorme belangstelling en werd als gezaghebbende bron erkend, die zelfs niet behoefde onder te doen voor de originele Engelse versie. Leibniz gebruikte bijvoorbeeld Costes vertaling om kritiek uit te brengen in zijn *Nouveaux essais sur l'entendement humain* (geschreven in 1704, postuum verschenen in 1765). De expliciete tussenkomsten van de vertaler zijn traceerbaar in de vorm van voetnoten of kanttekeningen; ze duiken soms ook in de tekst op, waardoor die een polyfoon karakter krijgt. Coste geeft uitleg bij zijn interpretatie en treedt in dialoog met Locke, wiens bevindingen hij vaak becommentarieert en soms zelfs voorzichtig bekritiseert. Het succes van de empirische opvattingen van Locke was zo groot dat er behoefte ontstond aan een synthetische uitgave van zijn *Essay*. De auteur gaf de toestemming aan John Wynne, een 'fellow' van Oxford om een *Abridgment of Mr. Locke's Essay* uit te geven, die in 1696 verscheen. In 1720 zorgde een zekere Jean-Paul Bosset voor een Franse versie. Die weigerde de bestaande tekst van Coste te gebruiken omdat die volgens hem te Engels klonk. Merkwaardig is ook dat Wynne het nochtans ontzettend belangrijke Eerste Boek van Locke niet samenvat in zijn *Abridgment*, en dat Bosset hiervoor een Franse synthese die Le Clerc had gepubliceerd in zijn *Bibliothèque universelle* in 1690 gewoon transcribeert. De Franse *Abrégé* is dus vollediger dan de Engelse en laat naast de stem van Bosset ook die van Le Clerc horen.

Locke probeerde de oorsprong van de ideeën te omschrijven. Hoe kunnen ideeën gedefinieerd worden? Waar komt kennis vandaan? Hoe functioneert het menselijk verstand? De auteur moest op zoek gaan naar concepten en termen die nieuw waren voor zijn tijd. De communicatie van die concepten in het Frans speelde een cruciale rol in hun genese en verspreiding. Lockes vertalers en volgelingen weven met hem een tekst die ze voortdurend ondervragen en herwerken. Ze geven aldus mede vorm aan de ontwikkeling van een gedachtegoed dat zich openbaart via een veelheid aan stemmen. Lockes *Essay* wordt het prototype van een meertalig en polyfoon discours dat zich ontplooit in voortdurende confrontatie. Voetnoten, opmerkingen, voorwoorden, kanttekeningen en samenvattingen staan in dienst van een hermeneutisch proces dat vorm geeft aan een meerstemmig denken.²³

²² Vooral zijn uitgave van Montaignes *Essais* (1723-1745) oogstte veel succes. Over Coste als vertaler zie Margaret Rumbold, *Traducteur huguenot: Pierre Coste* (New York 1991).

²³ Zie Guy Rooryck en Lieve Jookens, 'John Locke ou la traduction de l'entendement', Ton Naaijkens (ed.), *Event or Incident. On the role of Translations in the Dynamics of Cultural Exchange* (Bern 2010), 211-246.

Franse filosofen en Hollandse boekverkopers

De Hollandse republiek speelde tijdens de hele Verlichtingsperiode wel meer de rol van schakel tussen culturen, zoals ook valt af te leiden uit het bewogen verhaal van Julien Offray de La Mettrie (1709-1751). Heel wat Franse auteurs hadden contacten met boekhandelaars en drukkers die afstammelingen waren van calvinisten of uitgeweken hugenoten, zoals Jean Nourse in Londen, Marc-Michel Rey²⁴ in Amsterdam of Jean Néaulme in Den Haag. La Mettrie studeerde geneeskunde in Leiden bij Herman Boerhaave en vertaalde de meeste van de Latijnse werken van de beroemde arts in het Frans. Maar hij scheef ook materialistische traktaten die schandaal veroorzaakten. Wanneer zijn *Histoire naturelle de l'âme* wordt veroordeeld, vlucht hij naar het vertrouwde Leiden, waar hij in 1748 anoniem zijn bekende *Homme machine* laat verschijnen bij Elie Luzac, een jonge drukker en telg van een geslacht van boekhandelaars en drukkers dat de Dordogne had verlaten, alweer na de *Révocation*.²⁵ De metafoor die Descartes had gebruikt om de dieren te definiëren als machines past La Mettrie toe op de mens in een zuiver materialistische visie, waarin het bestaan van de ziel als aparte substantie wordt ontkend. De titel en de inhoud van het werk zijn zo aanstootgevend dat de Waalse kerk en de Staten van Holland tussenbeide komen en het boek veroordelen.²⁶ La Mettrie vlucht naar Berlijn, waar hij verder blijft publiceren voor hij in 1751 vroegtijdig sterft aan een voedselvergiftiging.

Oude vertalingen van La Mettrie zijn zeldzaam, maar de Engelse vertaling van *L'homme machine*, *Man a machine*, verschijnt al in 1749, nauwelijks een jaar na het origineel.²⁷ Om zich te verdedigen tegen de veroordeling zal drukker Elie Luzac zich distantiëren van La Mettrie in een artikel dat hij laat verschijnen in de veel gelezen *Gazette de Leyde*, waarin hij echter ook pleit voor vrijheid van meningsuiting. Even later publiceert hij anoniem een kort traktaat met als titel *Essai sur la liberté de produire ses sentiments* (1749). Hij draagt zijn boek op 'aan de Engelse natie' en voert argumenten aan tegen censuur. De publicatie, vertaling en verspreiding van het materialistische werk van La Mettrie, dat indruist tegen de doxa, zorgt voor een Europese dynamiek waarin, over de grenzen heen, gedebatteerd wordt over nieuwe ideeën. La Mettrie is in Frankrijk verboden, maar wordt door een Hollandse uitgever gepubliceerd die overigens de mening van zijn auteur niet deelt, maar toch de vrijheid van me-

²⁴ Rey was ondermeer de belangrijkste uitgever van Jean-Jacques Rousseau. Zie David Peepkorn, *Jean-Jacques Rousseau en zijn uitgever Marc-Michel Rey. Een verhaal uit de prehistorie van het auteursrecht* (Zutphen 2009).

²⁵ Zie de bijzonder volledige monografie van Rietje van Vliet, *Elie Luzac. Boekverkopert van de Verlichting* (Nijmegen 2005).

²⁶ De kerkenraad van de zogenaamde 'Waalse' (Franstalig gereformeerde) Kerk waartoe Elie Luzac behoorde, zoals de meeste families van Réfugiés, vond de standpunten van La Mettrie atheïstisch. Zie Van Vliet, *Elie Luzac* (z.p. 2005) 68-72.

²⁷ Over de Engelse vertaling: zie Lieve Jooker en Guy Rooryck, 'The Freedom of Expressing one's Ideas. Translating La Mettrie', *The Translator* 17 (2011) 2, 233-254.

ningsuiting vurig verdedigt. In het Duitse Göttingen wordt La Mettrie met gehooi ontvangen omdat hij de spot drijft met de fysioloog Albrecht von Haller, aan wie hij – sarcastisch bedoeld – *L'homme machine* had opgedragen. Haller, die ook leerling was geweest van Boerhaave, kwam op voor de strikt gelovige levensopvattingen, die La Mettrie voortdurend op de korrel nam. Hun dispuut werd onder andere uitgevochten in de *Göttingischen Zeitungen von gelehrten Sachen*, waarvan Haller de hoofdredacteur was.²⁸ In Engeland ten slotte werd *Man a machine* gerecenseerd als een schandelijk boek. De *Monthly Review* – een van de net opgerichte tijdschriften bedoeld om de toevloed van nieuwe publicaties bij het Engelse publiek bekend te maken – veroordeelde de tekst in zijn editie van juni 1749 en vond de ideeën van de auteur ‘sunk not only below censure, but even below contempt’.²⁹ De scherpe kritiek deed wellicht de populariteit van de tekst nog toenemen. De nieuwe soms revolutionaire concepten worden in het Frans verspreid via Europese netwerken die vormgeven aan een complex en meerstemmig gedachtegoed.

Universalisme

Wanneer Luzac in het Frans pleit voor vrije meningsuiting verduidelijkt hij de opdracht van zijn traktaat door de Engelse natie te roemen als een ‘werkelijk vrij volk, een werkelijk gelukkig volk’, dat heel Europa zou moeten nabootsen. Een Montesquieu, of later, aan de vooravond van de revolutie, Sieyès,³⁰ zouden eveneens het Engelse liberale en parlementaire systeem naar Frankrijk geëxporteerd willen zien in de hoop het verouderde raderwerk van de absolute monarchie grondig te laten hervormen. Het nieuwe politieke bestel zou alleen de universalistische roeping van het Frans ten goede komen. Sue Wright heeft uiteraard gelijk wanneer ze stelt dat een lingua franca nooit om ‘intrinsieke kwaliteiten’ op de voorgrond treedt, maar eerder om politieke en economische redenen.³¹ Wanneer Rivarol in juni 1784 door de Berlijnse Academie als laureaat wordt verkozen gaat zijn vertoog verder dan het opsommen van zogenaamde kwaliteiten die inherent zouden zijn aan het Frans. Wanneer hij

28 Over het netwerk van Haller en de culturele transfers tussen Frankrijk en het Duitstalige gebied, zie Florence Catherine, *La pratique et les réseaux savants d'Albrecht von Haller (1708-1777), vecteurs du transfert culturel entre les espaces français et germaniques au XVIIIe siècle* (Parijs 2012).

29 *Monthly Review* (1749) I, 130.

30 Emmanuel Sieyès (1748-1836), vooral bekend om zijn *Qu'est-ce que le Tiers-Etat?* (1789), was een belangrijke acteur van de Franse revolutie. Hij beïnvloedde de redactie van de Verklaring van de rechten van de mens en van de Franse grondwet van 1789.

31 Sue Wright, ‘French as lingua franca’, *Annual Review of Applied Linguistics* 25 (2006) 26, 35-60. Wright beeldt zich mogelijke scenario's in waarin Arabisch of Chinees eventueel hun functie van lingua franca uitbreiden. Toch lijken wel degelijk om intrinsieke redenen – het Arabisch met zijn consonantenalfabet en het Chinees met zijn ideogrammen en pictogrammen – deze talen nochtans niet meteen de meest plausibele kandidaten om het Engels mondiaal op te volgen, hoe groot hun economische en politieke suprematie ooit zou worden.

Afb. 2 'Devant de la Bourse d'Amsterdam', Voorgevel van de Amsterdamse beurs met Franse boekverkopers, titelblad uit Johannes Phoosen, *Les loix et les coutumes du change des Principales places de l'Europe* (Amsterdam 1715).

verklaart dat de 'Franse taal betrouwbaar is, sociaal en rationeel, en daarom de mensentaal is geworden',³² dan claimt hij niet zozeer taalkundige kwaliteiten, maar beweert hij veeleer, zoals Casanova aantoonst³³, dat het Frans een onweerstaanbare aantrekkingskracht heeft wegens zijn onderliggend sociaal en cultureel model. Voor Rivarol en voor de leden van de Berlijnse Academie die zijn verhandeling hebben bekroond, is het Frans niet louter een communicatief instrument, maar de uiting van een beschaving en een levenskunst die uitdrukking geeft aan (Verlichtings)waarden die niet militair worden opgelegd, maar die de mensheid van nature geneigd is over te nemen. Heel wat hervormers willen de Verlichtingsidealen ook omzetten in de politieke praktijk en de oude monarchie op een rationele basis hervormen.

³² Antoine de Rivarol, 'L'universalité de la langue française', *Académie de Berlin, De l'universalité européenne de la langue française* (Parijs 1995 [1784]) 168: 'Sûre, sociale et raisonnable, ce n'est plus la langue française, c'est la langue humaine'. Rivarol deelde de eerste prijs met de Duitser Johann Christoph Schwab. Voor een kritiek op de opvattingen van Rivarol zie Rey, Duval en Siouffi, *Mille ans de langue française* II, 106-108.

³³ Casanova, *République des Lettres*, 105-106.

De Franse revolutie zal de ‘verfijning’ en ‘wellevendheid’ van de hoofse adel snel achterwege laten en een nieuwe impuls geven aan de universele aanspraak van het Frans als beschavingsmodel. Het Frans wordt de taal die symbool staat voor het omverwerpen van despotisme en voor de ontvoogding van het volk, de taal van de rechten van de mens, de taal ook van Rousseau, die de natie definieert als een contract waarin de oorsprong van een gemeenschap herleid wordt tot de expliciete wens om samen te leven. Zij die de revolutie genegen zijn, willen de door God gegeven monarchie afschaffen. Tot dan structureerde de goddelijke Voorzienigheid in een tijdloze opstelling de sociale orde als een verlenging van de schepping, waarbij de geboorte de plaats van eenieder vastlegde. De vrij abstracte idealen van ‘vrijheid, gelijkheid en broederlijkheid’ die hun legitimiteit moesten puren uit de ‘volonté générale’ of volkswil die Rousseau had omschreven, konden des te meer ingang vinden bij de revolutionairen omdat Frankrijk in 1789 een sterke en machtige Staat was, die door de monarchie traag maar standvastig was gecentraliseerd. Het jacobinisme van Robespierre zou die centralisatie alleen maar versterken en weldra zou het Schrikbewind de deugden van de Republiek opleggen in naam van de ‘Salut public’ of ‘Nationale redding’.

Napoleon hoopte de revolutie te beëindigen en een antwoord te vinden op de chaotische toestand waarin Frankrijk verkeerde door een soort synthese door te voeren tussen monarchie en republiek. Wanneer hij het grootste deel van Europa meent te moeten veroveren, zal dat niet zonder gevolgen zijn voor het imago van het Frans. Hegel dweept nog een tijd met Napoleon – ‘de wereldgeest te paard’ – en zijn Code civil, die de vrijheid in haar juridische expressie vertaalt, maar de invasie van de Franse troepen zorgt weldra voor de nodige afkeer. De Franse keizer maakt een einde aan het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie en palmt een deel in van vorstendommen ten oosten van de Rijn. Heel wat soldaten van het Franse leger zijn Duitsers die onder dwang worden gerekruteerd. Het moderne Frankrijk en de intersubjectieve, contractuele natie die er uit voortsproot waren ontstaan door een radicale breuk met het verleden. Duitsland zal in de negentiende eeuw integendeel een staat construeren op basis van een als reeds bestaand beschouwde nationale identiteit, die steunt op een historisch gedeeld patrimonium, een gemeenschappelijke taal en gelijkaardige tradities en gewoontes. Heel wat Duitsers, die de eerste stappen van de Revolutie hadden toegejuicht, keerden zich tegen de Franse hegemonie in naam van een Duits patriottisme dat in een verheerlijkt verleden het nodige referentiekader zocht (en vond) voor nationale trots. De *Verwälschung* of verfransing wordt als kunstmatig ervaren en lijkt weldra in tegenstrijd met de Germaanse volksaard. Terwijl de Verlichting de universele en rationele mens verheerlijkte, zou de Romantiek aandacht hebben voor groepen die een gemeenschap vormen omdat ze eenzelfde taal spreken en een gezamenlijk verleden delen. De francofiele en kosmopolitische *Aufklärung* van Frederik de Grote maakte plaats voor een natie geïnspireerd door wat Herder de ‘Volksgeist’ noemde. Elk individu dankt voortaan zijn identiteit aan de gemeenschap

die hem geboetseerd heeft tot wat hij is. De Mens is een abstractie, een leeg omhulsel dat geen echt bestaan heeft, de Duitsers zijn mensen van vlees en bloed die hun persoonlijkheid puren uit een gedeelde taal en een gezamenlijk verleden. De Franse veroveringsoorlogen hebben de universele boodschap van de Verlichting die Napoleon beweerde te exporteren zwaar gehypothekeerd.

Subversieve werken en invasies

In juni 1814 verschijnt in de lezersrubriek van het *Gentleman's magazine*, een van de oudste Engelse periodieken – het eerste tijdschrift dat het woord ‘magazine’ in zijn titel droeg – een lange brief van de hand van een zekere John Matthew Gutch,³⁴ die zelf journalist was en stichter van de *Bristol Journal*. De geallieerde legers hadden net Napoleon verslagen en daarna verbannen naar Elba. De Europese mogendheden zouden tijdens het congres van Wenen de Franse Bourbons hun troon terugschenken in de hoop dat ze garant stonden voor stabiliteit en vrede. Wat Gutch vertelt in zijn brief, getiteld *Consequences of the prevalence of the French language*, is typerend voor wat heel wat Engelsen denken. Gutch fulmineert tegen zijn landgenoten die hun zinnen onnodig en pretentieuus larderen met Franse woorden. De voorbij politieke en militaire strubbelingen op het continent zijn volgens hem het gevolg van het Franse overwicht dat zelf te wijten is aan de te grote invloed van de Franse taal. Een taal spreken betekent ook voor een deel de cultuur omarmen waarin ze is ingebed en de bevolking waarvan ze afkomstig is gunstig gezind zijn. Gutch ziet in de verspreiding van de subversieve werken van Franse Verlichtingsfilosofen een soort voorteken van de Franse militaire veroveringspolitiek tijdens de Republiek en het Keizerrijk: ‘The prevalence of the French language was always the means of sending their books into every part of Europe; and by their books those political and irreligious opinions were disseminated, which prepared the way for the invasion of their armies’. Taal behoort tot het patrimonium van een natie en het spreken of schrijven in een concurrerende taal wordt afgedaan als een ‘disloyal and unpatriotic custom’. De journalist pleit er dan ook voor om het Latijn wegens zijn neutrale karakter opnieuw in te voeren voor diplomatieke contacten en internationale verdragen.

Afgezien van de particuliere redenen en de patriotische en conservatieve stellingen die John-Matthew Gutch aanzetten tot het schrijven van zijn artikel wordt hier de vraag gesteld naar de essentie van ‘taal’. Is een taal louter een doorzichtig medium dat eenduidig de realiteit verwoordt of betekent het gebruik ervan dat haar sprekers bewust of onbewust een wereldvisie delen met normen en waarden die door de taal als cultuurinstrument werden bepaald? Gutch hekelt de achterliggende ongodsdienstige en schadelijke principes die

³⁴ John Matthew Gutch, ‘Consequences of Prevalence of the French Language’, *Gentleman's Magazine and historical Chronicle from January to June 1814*, vol. 84, 531–534.

volgens hem de Franse taal in heel Europa heeft verspreid: 'French principles and pernicious opinions [...] appeared in every form, in Encyclopedias, in antiquarian researches, in systems of education, in Persian letters, in poems, in novels, etc'. De impliciete verwijzingen naar de werken van Diderot en d'Alembert, Rousseau, Montesquieu en Voltaire houden een veroordeling in van hun werken. Gutch reduceert hier verkeerdelijk de Verlichting tot Frankrijk, maar wijst toch op het verband tussen het rationalisme en de ideologie van de Franse veroveringsdrang die in Europa lelijk huishield onder het mom van vrijheidsidealen en universalistische principes. Net in de periode waarin hij zelf het slachtoffer zou worden van Robespierres Schrikbewind werkte Condorcet aan een traktaat over de vooruitgang van het menselijk denken. Hij was ervan overtuigd dat de Revolutie de rationele bevindingen van de Verlichting in de praktijk zou brengen. De Franse grondwet van de nieuwe republiek beantwoordde aan principes die alle verlichte geesten, eerst in Europa en later overal ter wereld, als vanzelfsprekend zouden overnemen.³⁵ De vraag blijft of in de jaren die zouden volgen, Europa de invallende Franse legers van Republiek en Keizerrijk echt nodig had om daarvan overtuigd te geraken.

Cultuurtalen

In het begin van de jaren dertig van de vorige eeuw, toen het fascisme volop aan het opkomen was, wijdde de Duitse romanist Ernst-Robert Curtius een essay aan Frankrijk, *Die Französische Kultur, ein Einführung*. De auteur, die Frankrijk gunstig gezind was, poneerde onder meer dat de Fransen ervan overtuigd zijn dat de menselijke natuur altijd en overal identiek is. Ze geloven volgens Curtius in het bestaan van universele normen, waarvan de beschaving er één is.³⁶ Misschien schuilt in dat geloof de reden waarom het Frans als taal toch nog een hele tijd een culturele aantrekkingskracht zou uitoefenen en als *relais* zou blijven opereren tussen literaturen, ook al had Frankrijk zijn politieke rol al lang uitgespeeld. Rivarol zag in die transfer ook al een rol weggelegd voor de Franse taal: voor hem kon de veelheid van talen zijn toevlucht nemen tot één enkel medium, dat via vertaling ideeën wereldkundig zou maken.³⁷

Uit het verhaal van het Frans als lingua franca zijn misschien enkele lessen te trekken. Het Engels is vandaag een lingua franca die de communicatie tussen anderstaligen mogelijk maakt en die bevorderlijk is voor het mondiaal delen van wetenschappelijke kennis. Sue Wright ziet in die suprematie van het Engels

35 Nicolas de Condorcet, *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain* (Parijs 1795) 331: 'Si nous jetons un coup d'œil sur l'état actuel du globe, nous verrons d'abord que, en Europe, les principes de la constitution française sont déjà ceux de tous les hommes éclairés'.

36 Ernst-Robert Curtius, *Essai sur la France* (Parijs 1932) 54: 'L'esprit français tient essentiellement à cette idée: que la nature humaine est partout et toujours identique. [...] [Le Français] croit à l'existence de normes universelles; et la civilisation, à ses yeux, est l'une d'entre elles.' (vertaling uit het Duits van Benoit-Méchin).

37 Rivarol, 'L'universalité de la langue française', 169.

geen gevaar voor taaldiversiteit.³⁸ Ze prikt terecht het dubbelzinnige discours door van de Franse overheid die pleit voor taaldiversiteit maar tegelijkertijd vooral de eigen Franse taal – vrij vruchteloos – promoot op internationale fora. Taaldiversiteit loopt volgens haar geen gevaar. Het instrumentele Engels wordt immers gereserveerd voor pragmatische situaties waarin anderstaligen elkaar moeten begrijpen of voor het beoefenen van de wetenschappen. Thuis of in de privésfeer kan dan probleemloos overgestapt worden naar de eigen moedertaal, aldus Sue Wright.³⁹ De wens om eenzelfde, universele taal te hanteren, een taal die ons in staat zou stellen de kennis te ontsluiten, te evalueren en op een neutrale, objectieve manier te delen, is ontegensprekelijk een wens van alle tijden. Maar is dit mythische verlangen naar de toestand van voor de Babylonische taalverwarring wel realistisch? Talen zijn niet volledig equivalente systemen. Het argument dat talen de wereld anders indelen en dat ze de realiteit op diverse manieren schikken, veegt Wright met één zin van tafel als niet bewezen en controversieel.⁴⁰ Pleiten voor lokale of nationale talen waarin de identiteit van een volk zou zijn gegrift, is in een tijd van globalisering natuurlijk geen optie meer. Maar een naïef geloof in een taal die de realiteit verwoordt op een neutrale en objectieve manier is dat evenmin. De voorbeelden van Locke en La Mettrie tonen aan dat de verspreiding van kennis een complex en meertalig proces is, waarin receptie, transfer en wederzijdse beïnvloeding een verrijking inhouden die controverse en debat niet uit de weg gaan. Het is bevorderlijk voor diversiteit en kritische geest dat naast een *lingua franca* ook voldoende cultuurtalen worden gebruikt, op alle niveaus, inclusief het wetenschappelijke, als we niet verblind willen worden door een onzichtbare ‘doxa’, hoe genereus en welgemeend die oorspronkelijk ook bedoeld is.

Zowel achter het Latijn als het Frans, die beide aanspraak maakten op een universalistische visie, school een reeks onaantastbare waarheden die niet meer ter discussie werden gesteld. Een veelheid aan cultuurtalen is het beste wapen tegen een opgelegde eenzijdige wereldvisie die met de suprematie van een *lingua franca* wordt overgebracht. De haast als vanzelfsprekend geldende veronderstelling dat het Engels in alle omstandigheden de enige wetenschapstaal kan zijn, houdt in dat de bestaande cultuurtalen afzien van het ontsluiten van kennis en geen gespecialiseerde lexica hoeven te ontwikkelen om de meest complexe ideeën weer te geven. Wie dat aanvaardt, aanvaardt dat cultuurtalen verworpen tot semantische dialecten. Een *lingua franca* bewijst uiteraard goede diensten, maar heeft de neiging om een door een doxa gevoede universalistische visie op te dringen én mensen te reduceren tot pragmatische gebruikers in een utilitaire context.

³⁸ Wright, ‘French as lingua franca’, 43: ‘A prestige lingua franca produces circumstances that resemble Ferguson’s description of diglossic situations’.

³⁹ Ibidem: ‘Those who are working in a call center using English or writing scientific papers in English are not likely to start using English in the home, in their neighbourhoods, with their social group’.

⁴⁰ Wright, ‘French as lingua franca’, 53: ‘The argument that humans apprehend reality differently depending on their language and that this is useful for diverse creativity is controversial and not proven’.

Elke waarnemer van cultuurtransfers is op de een of andere manier betrokken bij het proces dat hij beschrijft⁴¹ en in die zin is dat proces daarom een vorm van zelfreflectie en bewustwording. Heinz Wismanns verdediging van cultuurtalen weerspiegelt zijn intellectueel parcours, gevoed door een sterk verankerde tweetalige achtergrond. In zijn Duits-Frans verhaal ziet Wismann een traject waarin plaats is voor wat hij een 'reflexieve identiteit' noemt, een manier om zichzelf in de wereld van de talen te uiten.⁴² De universele dimensie van taal heeft paradoxaal genoeg te maken met een hoogst individuele en particuliere expressie waarin een dynamiek ontstaat die de mens een plaats geeft in de wereld. Via vertaling en wederzijdse uitwisseling treden cultuurtalen met elkaar in dialoog. De intellectuele en affectieve dimensie waarbinnen die dialoog plaatsvindt, stelt de mensen in staat hun identiteit te boetsen dankzij het contact met de andere. In dat opzicht zijn cultuurtalen meer dan ooit, in letterlijke zin, onvervangbaar.

Guy Rooryck is hoogleraar Frans aan de Universiteit Gent. Hij is verbonden aan de vakgroep Vertalen, Tolken en Communicatie. Hij doceerde over de Mémoires van Saint-Simon en publiceert onder meer over vertaling en culturele uitwisselingen tijdens de Verlichting.

Correspondentie-adres: Vakgroep vtc Universiteit Gent Groot-Britanniëlaan, 45 – 9000 Gent, België, Guy.Rooryck@UGent.be.

41 Zie Werner en Zimmermann, 'Penser l'histoire croisée', 11: 'Le chercheur est toujours, d'une manière ou d'une autre, partie prenante du champ d'observation; il a investi son objet, ne serait-ce que par sa langue, par les catégories et les concepts qu'il utilise, par son expérience historique, par les avoirs préalables auxquels il se réfère, etc'.

42 Wismann, *Penser entre les langues*, 101-102.